

LALIČEV OBRAČUN
Z »BALKANSKIM ZLOM«

MIHAILO LALIČ: PRAMEN TAME
(Prosveta, Beograd 1970)

Mihailo Lalič je že s svojim prvim romanom Svatba dokazal, da je pisec širokih epskih razsežnosti in človeških usod v dramatičnih življenjskih situacijah. Čeprav vsi njegovi romani govorijo o vojni, pa ima vsak od njih svojo posebno temo, ki jo pisatelj razvija izvirno in enkratno. Tako je tudi z glavnimi junaki, ki se v mnogih romanih ponavljajo, vendar pa pri tem ne delujejo monotono in nam v vedno novih situacijah govorijo o padcih in dvigih človeka. Medtem ko vrednost romana Zlo proljeće (Pomlad nad breznom) temelji predvsem na izrednem vračanju v otroštvo in v dni atmosfere aprilskega zloma v letu 1941, Lelejska gora in Hajka na osamljenosti človeka, njegovega boja za eksistenco, v sporih s samim seboj in v večni pripravljenosti pred neusmiljenimi zasledovalci in kruto naravo, kar pripelje do najstrašnejšega — do animalizacije človeka, pa Lalič v svojem zadnjem romanu Pramen teme (Pramen tame, Prosveta, Beograd 1970) obračuna z zlo človekovo naravo, kakor tudi s tisto neprizanesljivo balkansko tradicijo, ki je že od turških časov naprej vcepljala človeško dvoiličnost in našla svojo dokončno krvavo, bestialno sliko v četniških zločincih zadnje svetovne vojne.

Iz temne megle Laličevih prejšnjih del je v zadnjem romanu ostal zadnji košček, pramen zla, ki dobi svoj dokončni epilog v zavezniškem taborišču neke blizu Celovca in kasneje na slovenskem ozemlju, ko se četniški komandant in nekdanji policaj Riko Gizdič iz oči v oči sreča z osvoboditelji in mora še enkrat prehoditi svojo krvočno, zverinsko pot nasilja.

Gizdič je človek, ki je postal podrepenik vseh režimov od kralja Nikole,

kraljevine Jugoslavije pa vse do četniških privržencev italijanskim fašistom. V roman stopa obtežen z ubojem nedolžnega človeka, ki ga je ubil iz kristoljubja že v turških časih. Pod neprestanim strahom in odgovornostjo za svoja nečloveška dela poskuša v svoji zavesti najti opravičila za svoje zločine, laži, prevare in prelito človeško kri.

Gizdič je človek zgrajene življenjske filozofije, ki nosi svoje glavno obeležje: zvižajo, ki je vsekakor nehumana, vendar uporabna in sprejemljiva za različne oblasti, ki jim je služil. V njem je združeno vse balkansko zlo, prilagodljivo vladajočemu, kakor tudi zavestno sprejemanje vseh slabosti svojih gospodarjev, transformiranje vsake družbenopolitične situacije v svojo korist, a hkrati tudi popolna osveščenost za vsa dejanja, ki jih je storil. Zato pri njem ne zasledimo niti kesanja niti obžalovanja za vsa storjena grozodejstva, temveč preprosto miselnost podrepniškega psa, ki bi storil vse, da bi zadovoljil svojega gospodarja. Glavni junak sprejme svoj poraz kot zmago močnejšega, zvitejšega, zato niti enkrat ne prizna tega, temveč poskuša vedno najti opravičila za svojo zverinskost v človeški nepopolnosti in pohlepu. Njegova filozofija temelji na izreku: »Ptica, ki ne je ptice, je svoje odpadke«, zato zdvomi tudi o svetlih idealih nove, porajajoče se države, ko pravi: »Zagotovo vem, da ta njihova človečnost ne bo dolgo. Ne more dolgo, to ne bi bilo naravno — človek je vseeno žival, ki ljubi sebe in želi jesti. To je prav gotovo samo val, in to eden med zadnjimi pred umiritvijo dolgega upora, ki je sam sebe imenoval 'Napredek', kot je Kiko Krivi svoj kupleraj imenoval Napredek...«

Notranji portret Rika Gizdiča je Lalič gradil na prefinjeno izbranih detajlih junakove temne duše, ki pred smrtjo hoče najti svojo satisfakcijo v človeški nepopolnosti in pohlepu, ki sta zanj neuničljiva. Zaradi tega v romanu

zaman iščemo svetlih tonov, vse je zavito v črno temo junakove psihe, v kateri ni niti enega samega svetlega žarka, temveč je vse prežeto z diabolčnostjo, zverinskostjo, ki na nekaterih mestih že prehaja v pomračitev uma, in to do tiste mere, da bi o tem zdvomili, če ne bi bil tu navzoč negativni junak, poleg tega pa tudi kruta, a resnična zgodovinska dejstva. Zato nas Lalić tudi v zadnjem delu romana prepriča o tem, saj njegov junak ne konča junaško, temveč pod udarci korobača nekolikanj neuravnovešenega partizana. To pa je Lalićevo staro sporočilo, kajti nobena kazen ni preostra za zlo, smrt psa mora biti pasja.

Stari nasilnik, policaj in pozneje četniški komandant Riko nas s svojim notranjim razmišljanjem že v zavezniškem taborišču seznanj s svetom in moralo četniških krvoločnežev. Njegova policijska zavest tudi tu ne more mirovati, zato skrbno tehta grozodejstva svojih nekdanjih podložnikov in jih primerja s svojimi zločini. Spominja se različnih ljudi iz preteklosti, jih prepleta s sedanjostjo, hkrati pa ve, da marsikdo od njih samo čaka ugodnega trenutka nepazljivosti, da bi ga ubil. Ta nedolžnost in večno prežanje drug na drugega je za glavnega junaka mnogo hujša od smrti. Upodobljena je v liku krvoločnega klavca, ki neprestano preti z nožem. To se večkrat ponovi že v samem taborišču, še bolj pa se pokaže v živinskih vagonih, ko četniki vedo, da bo vsak moral odgovorjati za svoje zločine. Riko ve, da so to ljudje, ki so neusmiljeno »kralji iz pohlepa in koristoljubja«, in ko so se enkrat tega navadili, »jih je težko zaustaviti v njihovi sli po krvi«. S samim likom krvoločneža, ki si želi človeške krvi še pred samo razrešitvijo po normalni poti, pa je Lalić morda prvič pokazal na najokrutnejše zlo, kakršnega do njega ni poznala jugoslovanska literatura.

Lalić je pisatelj, ki se neprestano vrača k svojim delom, jih dopolnjuje

in jim dodaja nove kvalitete. Tako smo dobili novi verziji romanov *Lelejska gora* in *Raskid*, v *Pramenu* teme pa je Lalić uporabil in razširil pripovedko iz že objavljene kratke proze *Poslednji hrib* (Nolit, Beograd 1967). Medtem ko se je pisatelj v omenjenih romanih držal že utrjene romanopisne poti in poskušal osvetliti le nekatere nejasne elemente, ki ponekod prehajajo že v kroničarsko opisovanje, pa se v zadnjem romanu Lalić-romanopisec popolnoma umakne v ozadje in prepusti pripovedovanje alogičnim, iracionalnim tokovom notranjega življenja svojega glavnega junaka. Lalić se zaveda, da je težko opisovati vojne strahote, kajti vsaka vojna je predvsem pirovanje iracionalnih sil in elementov. Pisatelj, ki skuša prikazati ta čas, se težko opredeljuje za prizore in dogodke pod kontrolo čiste zavesti. Vsekakor je bližje stvarnosti in resnici, če v svoja dela zajame tudi del deliričnih situacij, konfliktov in sumničenj. Takšen je tudi Riko Gizdić, junak *Pramena* teme, ki skozi obširne monologe postane pripovedovalec svojega temnega, zločinskega življenja, v katerem poteka notranji proces razslojevanja njegove amoralne, nečloveške in umazane zavesti. Lalić nam zunanje dogodke slika le vzporedno s psihičnimi premiki glavnega junaka. To pa je vsekakor novost v Lalićevem ustvarjanju, ki nam dokazuje, da imamo pred samo polnokrven in živo podan roman toka zavesti.

Z odkrivanjem in obračunavanjem »balkanskega zla« pa se je Lalić pogumno spustil na novo področje neprestanega iskanja v literarnem ustvarjanju in nam prikazal še drugo stran naše revolucije, kar pa vsekakor pomeni nekakšno protitež dosedanjemu njegovemu delu. Roman *Pramen* teme se torej po svoji tematiki kot tudi po svoji izraznosti in samoniklosti organsko vključuje v njegov obširni pisateljski opus.

Miha Matè